

О. В. Рибчинський, М. П. Хохонь
Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра реставрації архітектурної та мистецької спадщини

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД МОНАСТИРІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У XVII–XVIII ст.

© Рибчинський О. В., Хохонь М. П., 2016

Опрацьовано чинники, що впливали на розвиток та формування укріплень монастирів у XVII–XVIII ст. Монастирі та їхні захисні редути завжди відігравали роль активних домінант у просторі. Проте з плином часу сформований архітектурний образ руйнується. Фахове вивчення цієї проблематики розкриває раніше не відомі аспекти існування та окреслює перспективи функціонування монастирських комплексів.

Ключові слова: чинники, оборонні монастирі, регулярні та нерегулярні укріплення, розвинені укріплення.

Вступ

Територія Західної України впродовж XVII–XVIII ст. була ареною частих військових дій. Відтак запорукою розвитку міст, замків та монастирів стало формування їхньої надійної оборонної системи. Головними осередками освіти і науки у XVII–XVIII ст. були монастирі, більшість з яких мали надійні і розвинені відповідно до вимог часу фортифікації.

Період кінця XVI – початку XVII ст. характеризується великим сплеском у побудові оборонних монастирів. У цей час постали Бернардинські чернечі комплекси у Львові, Сокалі, Збаражі та Бережанах, Домініканські монастирі у Язлівцях, Підкамені та Рогатині, Кармелітів у Львові, Сусідовичах та Тереховлі, Бригідок у Сокалі та Василянські обителі у Крехові та Маняві (відбудований у XVII ст.) [12]. Упродовж XVII ст. будівництво чернечих католицьких монастирів припинялось лише під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Загроза нападів турків і татар з півдня призвела до активізації будівництва нових та модернізації наявних оборонних систем. До нових твердинь цього періоду належать монастирі у Підгорі, Гусятині, Кременці, Лешневі, Єзуполі, Перемишлянах, Віціні, Більшивцях та Варяжі. Будівництво чернечих обителей тривало до Йосифінської реформи, наслідком якої було масштабне скасування та розформування “некорисних монастирів”. До цього часу було збудовано монастирські комплекси у Богородчанах, Добромилі, Маріампіль та Підгірцях.

Варто зазначити, що більшість монастирів того часу були дерев’яними. Пізніше, на їх місці зводились нові, муровані (Манява [12], Дермань [8]), проте більша частина з них зруйнована війнами та часом. До урочищ давніх монастирів належать Підкамінь (Василянський), Деревач, Чернилява, Завалів та Щиплотів [19].

Постановка проблеми

У XX ст. більшість монастирів втратила церковно-релігійну, науково-освітню та культурно-мистецьку функції, що стало причиною їхнього занепаду та руйнації. Про існування деяких з них можна довідатись з архівних документів, картографічних та іконографічних матеріалів. Сьогодні монастирі поступово повертають своє первісне призначення духовної обителі, натомість невід’ємна частина їх архітектурного образу – оборонні укріплення – не охороняються, руйнуються і, як наслідок, зовсім зникають. Для сучасної архітектурної науки та розробки проектів реставрації великого значення набувають системні і комплексні дослідження оборонних укріплень монастирів XVII – XVIII ст. у Західному регіоні України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед українських учених, котрі досліджували монастирі, варто назвати В. Вуйцика, В. Слободяна, М. Бевза, Ю. Лукомського, О. Бойко, П. Ричкова, В. Вечерського, В. Петрика, З. Лукомську, М. Чорного, Н. Урсу. Окремо потрібно виділити дисертаційне дослідження Л. Чень, присвячене архітектурі Василіанських монастирів.

Монастирські комплекси західних українських теренів досліджені польськими фахівцями: Я. Островським, П. Красним, М. Вуйціком, М. Бернатом, Є. Петрусом та ін., праці яких увійшли до багатотомника “Римо-католицькі костели і монастирі Руського воєводства”.

Неоціненними є праці про монастирі, зокрема домініканські, історика, ченця-домініканина XIX ст. Садока Баронча. Монастирі східного обряду Галичини досліджували І. Шараневич, А. Петрушевич, В. Площанський. Волинські монастирі досліджували М. Теодорович, О. Цинкаловський. Подільські монастирі вивчає Ю. Сіцінський.

У працях згаданих дослідників увага зосереджена на історії, натомість архітектурі відведена менша роль, натомість оборонні укріплення опущені або згадуються епізодично та без ґрунтового аналізу.

Мета дослідження

Мета роботи – визначити чинники, що впливали на формування та розвиток оборонних укріплень монастирів Західної України XVII–XVIII ст.; провести порівняльний аналіз і виявити типи монастирських комплексів відповідно до місця розташування та способів розпланування.

Виклад основного матеріалу

Серед найвагоміших чинників у формуванні монастирів варто виділити: 1) ландшафтні; 2) містобудівні; 3) адміністративні; 4) політичні; 5) економічні; 6) ієрархічні та 7) розвиток вогнепальної зброї та теоретичних праць фортифікаційних шкіл. У цій роботі детальніше розглянуто ландшафтні та містобудівні чинники. Результатом зіставлення цих факторів є розроблена класифікація монастирських комплексів за типом розпланування оборонних споруд.

Методика цього дослідження ґрунтується на проведенні аналізу картографічних, іконографічних та бібліографічних джерел. До опрацювання потрапило 46 монастирів, схему розташування яких показано на рисунку.

Основними картографічними матеріалами є карти Фрідріха фон Міга (1763–1787), Друга мілітарна карта (1806–1869) [19], кадастрові карти [1, 2, 21, 22] та детальні історичні карти і плани місцевості [16–18]. На основі цих матеріалів виявлені і зафіксовані храми, келії, оборонні мури, вали, башти, бастеї, брами та парки монастирів. Також до опрацювання включені сучасні топопідоснови та супутникові карти Google Maps [26] і Яндекс Карты [32]. Різні часові межі створення карт дають змогу порівняти стан збереженості та зміни у структурі планування монастирських комплексів. Детальні описи та об’ємно-стильові вирішення досліджуваних об’єктів віднайдено у бібліографічних та іконографічних матеріалах (грав’юрах, літографії, малюнках, світлинах). Правильний вибір місцевості розміщення фортеці надавав додаткову перевагу над ворогом. Природним захистом могли бути височини або ріки та болотиста місцевість. Розподіл щодо характеру рельєфу розроблений за трьома категоріями: 1) *монастирі на височині*; 2) *монастирі на рівнині* та 3) *монастирі у низовині*. Найяскравішими домінантами у просторі є *монастирі на височині*. До таких належать комплекси у Підкамені, Почаєві, Язлівцях, Бережанах, Підгірцях, Підгорі, Перемишлянах, Львові (оо. Кармелітів босих, сс. Бенедиктинок, оо. Місіонерів, оо. Реформаторів) та в Монастирку. Також до такого типу належали зруйновані обителі ЧСВВ у Завалові та Підкамені.

До другого типу *монастирів на рівнині* належать комплекси у Богородчанах, Варяжі, Гусятині, Жовкві (оо. Домініканів), Збаражі, Лешневі, Рогатині, Самборі (оо. Бернардинів, оо. Домініканів), Львові (св. Онуфрія, оо. Франсисканів).

Найменше виявлено монастирів, що розташовувались у *низовині*. Це обителі у Єзуполі, Маріямполі, Львові (оо. Бернардинів), Теревовлі, Уневі, Лаврові, Крехові та Маняві, а також монастирські урочища у Черниляві та Щиплотові (рисунок).

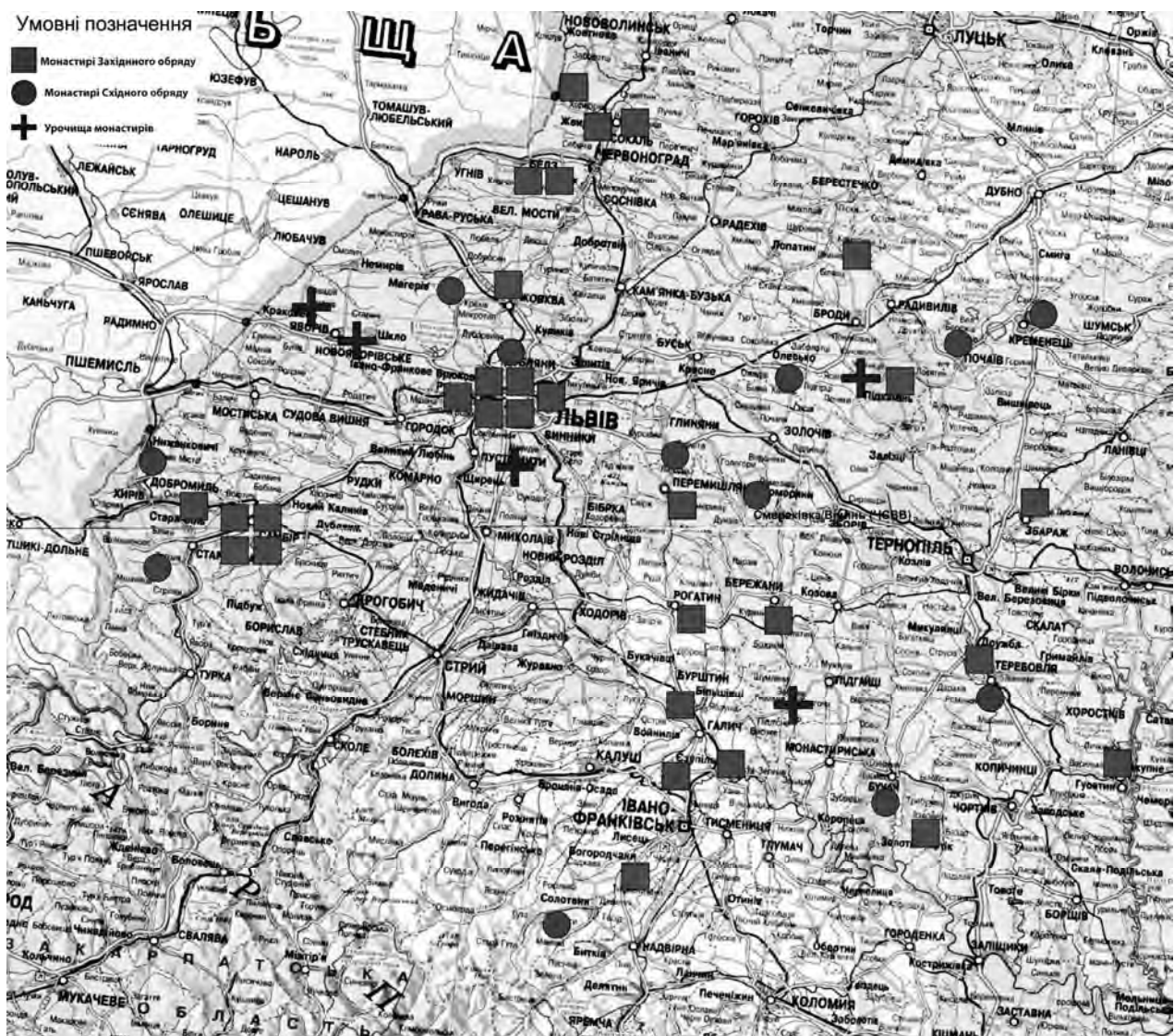

Схема розташування оборонних монастирів на території Західної України

Типологізація щодо категорії доріг має на меті виявити містобудівні чинники у розташуванні монастирів. Дослідження показує, що монастирі розташовувались *біля головних доріг у середмісті, біля або поза ним*. Серед комплексів, розташованих осторонь сформованих містобудівних структур поряд з локальними дорогами, варто відзначити Добромильський, Завалівський, Львівські (оо. Бенедиктинок, оо. Реформаторів, оо. Місіонерів), Манявський Скит, Віцинський, Лаврський, Крехівський та Сокальський (оо. Бернардинів). До монастирів, що розташовані біля головної дороги у місті або біля його укріплень, належать обителі у Бережанах, Белзі, Більшивцях, Богородчанах, Варяжі, Жовкві (оо. Домініканів), Збаражі, Лешневі, Маріямполі, Самборі (оо. Бернардинів, оо. Домініканів), Рогатині, Львові (оо. Бернардинів), Єзуполі та Гусятині. Такі монастирі були включені до загальної системи укріплень міста та розташовувались поряд з в'їзними брамами. Монастирські комплекси, розташовані біля головних доріг за середмістям, здебільшого відігравали роль форпостів прилеглої території, що зумовлювало їх розташування на підвищеннях. Це монастирі у Підкамені, Почаєві, Перемишлянах, Язлівцях, Львові (оо. Василіяни, оо. Кармеліти, оо. Франсискани), Самборі (оо. Єзуїти, сс. Бригідки) та Сокалі (сс. Бригідки).

На основі картографічних матеріалів розроблено типологізацію за видом розпланування монастирських комплексів. Під час опрацювання проведено аналіз характеру розташування храму та келій, абрису оборонних мурів та розташування фортифікаційних елементів. У розплануванні укріплень монастирів виявлено три види: 1) з *регулярними укріпленнями*; 2) з *нерегулярними*

укріпленнями; 3) з розвиненими укріпленнями. До першого виду розпланування варто зарахувати монастирі у Белзі (оо. Домініканів), Бережанах, Богородчанах, Єзуполі, Жовкві, Збаражі, Гусятині, Крехові, Лаврові, Львові (оо. Кармелітів босих, оо. Місіонерів та оо. Реформаторів), в Маріямполі, Жизномирі (Монастирок біля Бучача), Перемишлянах, Рогатині, Самборі (оо. Бернардинів, оо. Домініканів), Сокалі (оо. Бернардинів), Тереховлі, Уневі, Черниляві, Щиплотові та Язлівцях. *Нерегулярні системи* укріплень мали монастирі в Добромилі, Львові (сс. Бенедиктинок, монастир св. Онуфрія, оо. Реформаторів), Маняві, Підгірцях, Підгорі, Самборі (сс. Бригідок), Сокалі (сс. Бригідок), Вічині та Сусідовичах. До останнього виду об'єктів з *розвиненими укріпленнями* належать монастирі у Підкамені, Почаєві та Львові (оо. Бернардинів). До цієї категорії належать монастирі з кількома видами ліній укріплень. Саме у монастирях з розвиненими укріпленнями можна чіткіше зауважити вплив на формування обороноздатності політичних, адміністративних, економічних та ієрархічних чинників. Фінансова підтримка давала змогу уфортифіковувати монастирі згідно з розвитком вогнепальної зброї та актуальних досягнень мілітарної науки Західної та Центральної Європи. Монастирські комплекси у Підкамені [14] та Почаєві були твердинями своїх конфесій та лежали на “Чорному шляху”, що зумовлювало постійну потребу у модернізації укріплень. Бернардинський монастир у Львові мав дві лінії укріплення: перша куртина з бастеєю та брамою і друга з земляним валом і ровом [16]. Така потуга пояснюється безпосереднім примиканням до міських фортифікацій та створенням потенційного захисту від ворога під час облоги міста.

Опрацюючи кожний об'єкт за вищеперерахованими критеріями та беручи до уваги розпланування монастирських комплексів, виявлено деякі закономірності. Монастирі на рівнині переважно засновувались у межах середмістя та включались до системи укріплень міста. Обителі, що не мали змоги захищатись за допомогою міських укріплень, обирали місця з додатковим природним захистом. Це монастирські комплекси на височині та в низовині. Регулярне розпланування укріплень мали переважно монастирі, що розташовувались на рівнині та у низовині. Це зумовлювалось рівнинною територією та виділенням земельних ділянок згідно з історично складеною парцеляцією середмістя. Нерегулярне розпланування фортифікацій прослідковується у монастирях на височині, де обов'язковою умовою розпланування було підпорядкування рельєфу та максимального використання природного захисту. Окремим типом є монастирі з розвиненими фортифікаціями.

Висновки

Монастирі впродовж історії відігравали важливу й активну роль не тільки у проповідуванні Святого Письма, а й у розвитку культури, освіти та оборони кордонів держави. Дослідженням охоплено більше сорока оборонних монастирів Західного регіону України. У результаті дослідження виділено сім основних чинників формування оборонних споруд монастирів та детально опрацьовано ландшафтний та містобудівний чинники. Оскільки на меті було проведення цілісного аналізу укріплень, поза увагою залишилась конфесійна належність обителів.

Системний підхід у проведенні досліджень об'єктів дає змогу вивести певні закономірності та правила, притаманні певній категорії цих об'єктів. Опрацювання окремого монастиря та розуміння взаємозв'язків між чинниками формування оборонних споруд виявляють та пояснюють проблеми, пов'язані з дослідженням та реставрацією такого типу комплексу.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), Кадастрова карта Підкаменя 1844 р. ф. 186, оп. 6, спр. 912. 2. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), Кадастрова карта Сокаля 1854 р. ф. 186, оп. 6, спр. 1683. 3. Науково-технічний архів Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Пам. архіт. XVII–XVIII ст. монастир Домініканів в с. Підкамінь Львівської області. Обмірні креслення. Архітектурні обміри, 1975 р. 4. Науково-технічний архів Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Пам. арх. XVII ст. костюл Бернардинів з келіями м. Львів, пл. Воз'єднання. Обмірні креслення. – Т. IV. – Львів, 1973. 5. Берест Р. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині / Р. Берест // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

2008. – № 12. – С. 360 – 367. 6. Бойко О. Монастир отців Бернардинів у Сокалі: історія та архітектура / О. Бойко, А. Семенюк // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій: зб. наук. пр. за результатами 4-ї Міжнар. конф. молодих науковців [30–31 травня 2012 р., Львів, Белз] / Національний університет “Львівська політехніка”, Інститут архітектури, Кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С. 133–140. 7. Вуйцик В. Бернардинський монастир у Львові / В. Вуйцик; за ред. О. Бойко та В. Слободяна // *Leopolitana I*. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2012. – С. 281–307. 8. Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця до питання про час створення / В. Вуйцик *Вибрані праці* // *Вісник Укрзахідпроектреставрація*. – Ч. 14. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2004. – С. 292–299. 9. Децинський Л. Історія України та її державності / Л. Децинський, С. Терський, І. Хома, В. Тарабан, Р. Зінкевич, Я. Денісов, І. Гаврилів, І. Буковський, А. Нагірняк // *Історія України та її державності. Курс лекцій: навч. посіб.; 4-те вид., перероб. і допов.* – Львів: Бескид Біт, 2008. – С. 476. 10. Жариков Н. Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник-каталог): в 4-х т. / Н. Жариков, И. Артеменко, А. Артемов, В. Дахно, И. Игнаткин, А. Косаревский, И. Кравец, Ю. Лухой, Г. Логвин, Б. Лопушинская, И. Могытыч. – К.: Будивельник, 1985. – С. 335. 11. Barącz S. Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu / Sadok Barącz. – Tarnopol, 1870. 12. Betlej A. Kościół p. w. wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Podwyższenia Krzyża św. oraz klasztor oo. Dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkamieniu // Andrzej Betlej, Piotr Krasny Kościoły i klasztory dawnego województwa ruskiego *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*. – Kraków: Międzynarodowe centrum kultury, 2007. – Т. XIII. 13. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Warszawa, 1880–1902. 14. Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – Т. 16. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971. – S. 93–137. 15. Witwicki J. Obwarowania sródmiescia Lwowa // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. – Т. 16. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971. – S. 139–200. 16. *Historical Maps of the Habsburg Empire First Military Survey (1763–1787), Second Military Survey (1806–1869)* [<http://mapire.eu/en/>]. 17. *The Geshergalicia Map Room / Cadastral Maps* [<http://maps.geshergalicia.org/>]. 18. *Archiwum Państwowe w Przemyśle / Cadastral Maps* [<http://maps.geshergalicia.org/>].

O. Rybchynskyi, M. Khokhon
Lviv Polytechnic National University,
Restoration of architectural and artistic heritage

DEFENSIVE MONASTERIES OF WESTERN UKRAINE (XVII–XVIII CENTURIES). FACTORS INFLUENCING THEIR FORMATION

© Rybchynskyi O., Khokhon M., 2016

In seventeenth and eighteenth centuries monastic complexes had reliable fortifications, which were developed according to the newest requisites of the times. Most of the monasteries lost their ecclesiastical, religious, scientific, cultural, and artistic roles during the twentieth century; this became the reason of their decline and gradual decay. Today, many monasteries gradually restore their original roles of spiritual havens. However, the fortifications which are essential parts of their architectural image are not protected and are in decay. In this article we present monasteries of seventeenth and eighteenth centuries which were founded both inside city walls and included in the city fortification systems, and outside cities and constructed on highlands or lowlands. As a result of the analysis it was possible to discern that the monasteries located on plains or lowlands had regular fortifications, while the ones on highlands had irregular fortifications. In some monastic complexes due to development of architectural and engineering thought, and also due to political and administrative factors, developed fortification systems arose.

Correctly chosen location for a monastery was a helpful factor for defence. Hills, rivers, and swampy territories were natural defensive elements. In seventeenth and eighteenth centuries three categories of monastic complexes evolved: 1) monasteries on highlands, 2) monasteries on plains, 3) monasteries on lowlands. Monasteries on highlands were the most common. Such complexes are present in Pidkamin, Pochaiv, Yazlivets, Berezhany, Lviv (Discalced Carmelites, Benedictine Nuns, Missionaries, Reformats Orders), Monastyrok. Monasteries on plain territories had regular layout and were located inside city walls (in Bohorodchany, Variazh, Husiatyn, Zhovkva, Zbarazh, Leshniv, Rohatyn, Sambir (both Bernardine and Dominican). The least common were the ones located on lowlands. Among these are the abodes in Yezupil, Mariampil, Lviv (Bernardine), Terebovlia, Univ, Lavriv, Krekhiv, Maniava, the ones in Chernyliawa and Shchyplotiv do not exist today.

As a rule, monasteries were located near main roads: either inside or outside city walls. Among the complexes located outside of the urban structures, and near local roads, are the ones in Dobromyl, Zavaliv, Lviv (Benedictine Nuns, Reformats), the Maniavskiyi Skyt, Vitsyn, Lavriv, Krekhiv, Sokal (Bernardine). Among the monasteries located near the main road inside city walls or right next to city fortifications, are the abodes in Berezhany, Belz, Bohorodchany, Zhovkva (Dominican), Zbarazh, Leshniv, Mariampil, Rohatyn, Lviv (Bernardine). Such monasteries were included in the city fortification systems and were located next to the city gates. Monastic complexes located near main roads next to the city walls, usually played the role of outposts, so they had to be placed on hills. These are Pidkamin monastery, Pochaiv, Peremyshliany, Yazlivets, Lviv (Basilian, Carmelite), Sambir (Jesuit, Bridgettine), and Sokal (Bridgettine).

During the history, the monasteries played an active and important role in the spread of the Holy Scripture, in the development of education, and in the defence of the borders of the state. In seventeenth and eighteenth centuries monasteries on plains were founded inside city walls and were included into the cities' defensive systems. Monasteries outside city limits were constructed on hills or on lowlands. Monasteries located on plain territories or on lowlands, had regular fortification systems. The ones on hills got irregular fortifications that depended much on the present landscape. Monasteries with developed fortifications were extraordinary; they had significant political and administrative factors influence them, as well as the architectural and engineering achievements of the time.

Key words: factor of defensive monastery, regular and irregular fortifications, developed fortifications.